

Niels Amstrup

Anarki versus orden. Rousseau og Kant om international politik

Jean-Jacques Rousseau og Immanuel Kant står som modpoler i deres tanker om krig og fred. Rousseau ser det internationale system som grundlæggende præget af ulighed og usikkerhed, og han mener, at staterne hele tiden søger at blive stærkere på de andres bekostning. Af disse grunde er skabelsen af fred en umulighed. Kant ser nok konflikterne i systemet, men det er hans opfattelse, at menneskene kan og bør arbejde frem imod en egentlig og varig tilstand af fred. Rousseaus tanker har ikke haft nogen større indflydelse, men de ligger tæt op ad det realistiske paradigme inden for disciplinen international politik. Kants tanker er blevet draget frem i forbindelse med oprettelsen af internationale organisationer til sikring af freden og i de senere års debat om moral og international politik.

I klassiske fremstillinger af den politiske idéhistorie (for eksempel Sabine, 1973; Strauss og Cropsey, 1963) indtager Immanuel Kant en såre beskedne plads, mens der gives udførlige redegørelser for Jean-Jacques Rousseaus tanker om indretningen af staten. Man får imidlertid klart det indtryk, at ingen af dem beskæftigede sig med spørgsmål om krig og fred eller internationale forhold i det hele taget. Noget tilsvarende gælder i øvrigt behandlingen af en hel række andre politiske tænkere. Hvad er grunden hertil?

Det kan straks fastslås, at årsagen ikke er, at Rousseau og Kant ikke overvejede og skrev om internationale forhold. Her kan man blot se i den ældre og nyere litteratur om krig, fred og internationalt samarbejde (ter Meulen, 1917; Hemleben, 1943; Raumer, 1953; Ruysen, 1958, 1961; Hinsley, 1963). Her beskrives og analyseres de to filosofers arbejder om internationale forhold ganske detaljeret. Til gengæld er hovedvægten så lagt på nogle ganske få af dens værker, for Rousseaus vedkommende de to artikler om Saint-Pierres fredsforslag og for Kants det lille skrift *Zum ewigen Frieden*. Disse arbejder vil blive nærmere omtalt nedenfor.

En forklaring på den politiske idéhistories tilbageholdenhed over for internationale forhold blev givet af Arnold Wolfers tilbage i 1950'erne. Etableringen af disciplinen statskundskab fandt sted i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor der skete store ændringer i staternes interne politiske struktur. Derfor var det langt mere interessant og frugtbart at studere, hvad tidligere teoretikere havde ment om interne forhold end hvad de havde at sige om »det internationale systems temmelig sterile og stagnerende magtpolitik« (Wolfers og Martin, 1956: xvi). Måske nok så væsentligt er, at studiet af international politik meget længe var næsten uløseligt bundet til den juridisk-normative tilgang, der lå i folkeretten. Som disciplin etableredes international politik derfor på et ganske sent tidspunkt – reelt først efter anden verdenskrig. Og da havde den politiske idéhistorie for længst etableret sig og defineret sit emneområde som statens interne forhold.

Niels Amstrup

Anarki versus orden. Rousseau og Kant om international politik

Jean-Jacques Rousseau og Immanuel Kant står som modpoler i deres tanker om krig og fred. Rousseau ser det internationale system som grundlæggende præget af ulighed og usikkerhed, og han mener, at staterne hele tiden søger at blive stærkere på de andres bekostning. Af disse grunde er skabelsen af fred en umulighed. Kant ser nok konflikterne i systemet, men det er hans opfattelse, at menneskene kan og bør arbejde frem imod en egentlig og varig tilstand af fred. Rousseaus tanker har ikke haft nogen større indflydelse, men de ligger tæt op ad det realistiske paradigme inden for disciplinen international politik. Kants tanker er blevet draget frem i forbindelse med oprettelsen af internationale organisationer til sikring af freden og i de senere års debat om moral og international politik.

I klassiske fremstillinger af den politiske idéhistorie (for eksempel Sabine, 1973; Strauss og Cropsey, 1963) indtager Immanuel Kant en såre beskedne plads, mens der gives udførlige redegørelser for Jean-Jacques Rousseaus tanker om indretningen af staten. Man får imidlertid klart det indtryk, at ingen af dem beskæftigede sig med spørgsmål om krig og fred eller internationale forhold i det hele taget. Noget tilsvarende gælder i øvrigt behandlingen af en hel række andre politiske tænkere. Hvad er grunden hertil?

Det kan straks fastslås, at årsagen ikke er, at Rousseau og Kant ikke overvejede og skrev om internationale forhold. Her kan man blot se i den ældre og nyere litteratur om krig, fred og internationalt samarbejde (ter Meulen, 1917; Hemleben, 1943; Raumer, 1953; Ruysen, 1958, 1961; Hinsley, 1963). Her beskrives og analyseres de to filosofers arbejder om internationale forhold ganske detaljeret. Til gengæld er hovedvægten så lagt på nogle ganske få af dens værker, for Rousseaus vedkommende de to artikler om Saint-Pierres fredsforslag og for Kants det lille skrift *Zum ewigen Frieden*. Disse arbejder vil blive nærmere omtalt nedenfor.

En forklaring på den politiske idéhistories tilbageholdenhed over for internationale forhold blev givet af Arnold Wolfers tilbage i 1950'erne. Etableringen af disciplinen statskundskab fandt sted i sidste halvdel af 1800-tallet, hvor der skete store ændringer i staternes interne politiske struktur. Derfor var det langt mere interessant og frugtbart at studere, hvad tidligere teoretikere havde ment om interne forhold end hvad de havde at sige om »det internationale systems temmelig sterile og stagnerende magtpolitik« (Wolfers og Martin, 1956: xvi). Måske nok så væsentligt er, at studiet af international politik meget længe var næsten uløseligt bundet til den juridisk-normative tilgang, der lå i folkeretten. Som disciplin etableredes international politik derfor på et ganske sent tidspunkt – reelt først efter anden verdenskrig. Og da havde den politiske idéhistorie for længst etableret sig og defineret sit emneområde som statens interne forhold.

I de senere år er interessen for de politiske filosofers tanker om internationale problemer imidlertid blevet uddybet, og i den forbindelse er Rousseau og Kant af særlig betydning, fordi de kan ses som modpoler i deres fortolkning af det internationale system som præget af anarki eller orden, konflikt eller samarbejde, egeninteresse eller fælles interesse. Denne modsætning er fortsat grundlæggende i disciplinen international politik og er i de senere år blevet yderligere accentueret. Men før dette problem behandles vil det være rimeligt at se, hvad henholdsvis Rousseau og Kant egentlig mente om international politik og om krig og fred.

Jean-Jacques Rousseau

I modsætning til Kant præsenterede Rousseau aldrig nogen samlet opfattelse af international politik, og hans synspunkter må derfor hentes fra forskellige af hans skrifter. Til gengæld er hans opfattelse af krig og fred ganske sammenhængende lige fra hans første arbejder til hans sidste, modsat visse af hans andre politiske overvejelser, for eksempel om direkte deltagelse versus repræsentation. Hans politiske skrifter blev samlet i en fornem tekstkritisk udgave med kommentarer af C.E. Vaughan (Vaughan, 1915), mens en nyere udgave, ligeledes med udførlige indledninger og kommentarer, fremkom i 1964 (Rousseau, 1964). Der er nu udgivet en mere håndterlig bog med hans vigtigste arbejder vedrørende international politik (i engelsk oversættelse) og med en indledning på næsten 70 sider (Hoffmann og Fidler, 1991). Blandt disse arbejder er der grund til at nævne to, *Extrait du projet de paix perpétuelle de M. Abbé de Saint-Pierre*, udgivet 1761, og *Jugement sur la paix perpétuelle*, udgivet 1782. Disse to arbejder har nemlig en særlig baggrund. Saint-Pierre havde i 1712 udgivet en bog, hvori han foreslog en sikring af evig fred i Europa ved oprettelse af en international federation. Rousseau påtog sig at udgive en kort version af abbedens arbejde og det var i grove træk, hvad han gjorde med *Extrait* (med visse personlige tilføjelser). *Jugement*, skrevet samtidigt, men udgivet posthumt, er derimod Rousseaus delvis meget kritiske kommentarer til Saint-Pierres ideer. Denne tvedeling har givet anledning til tvivl om, hvornår det var abbeden der talte og hvornår Rousseau (Raumer, 1953: 127). I dag kan det fastslås, at Rousseau anså en europæisk federation for en sympatisk tanke, men aldeles urealistisk. Det er netop dette dilemma, der har givet anledning til mistolkningen.

En helt grundlæggende tanke hos Rousseau er, at »krig ikke er en relation mellem individer, men mellem stater, hvor individer kun ved et tilfælde bliver fjender og mindre som borgere end som soldater« (p. 52. Hvor ikke andet er angivet, er henvisninger til Hoffmann og Fidler, 1991. Citater fra fremmedsproget litteratur er oversat). Denne tanke har Rousseau formuleret flere steder, for eksempel i *Du contrat social* (I, 4), og den er i øvrigt ikke helt ny, men findes allerede hos Montesquieu (*De l'Esprit des Lois*, I, 3). Mennesket er af natur, mente Rousseau, både fredeligt og frygtsomt, og derfor er det mere tilbøjelig til at flygte fra en fare end at imødegå den (p. 34. Hans udfald mod Thomas Hobbes kan her lades ude af betragtning). Det bør måske understreges, at Rousseau i »naturlilstanden« ikke så den ædle vilde, der sorgløst vandrede rundt i Guds frie natur. For ham var naturlilstanden et hypotetisk, men meget nødvendigt begreb (Rousseau, 1964: 123):

»Det er ikke nogen let opgave at adskille det oprindelige og det kunstige i menneskets nuværende natur og [dermed] have et virkeligt kendskab til en tilstand, som ikke eksisterer mere, som måske aldrig har eksisteret og som sandsynligvis aldrig vil komme til at eksistere, men som det alligevel er nødvendigt at have en klar forestilling om for grundigt at kunne bedømme vores nuværende tilstand.«

På den anden side er det samfunds- eller statsdannelsen, der gør mennesket til andet og mere end et dyr. Den tanke formulerede Rousseau flere steder i *Du contrat social* (for eksempel I, 8), men allertydeligst måske i et af sine politiske fragmenter (Rousseau, 1964: 477):

»Det er ved at blive et samfundsvæsen, at det [mennesket] bliver et moralsk væsen, et fornuftigt dyr, konge over de andre dyr og guds billede på jorden.«

Som især påpeget af Vaughan (1915: 1, 40-42) erkendte Rousseau her en sammenhæng mellem moral og politik, som hans forgængere i politisk tænkning netop havde forsøgt at adskille.

Hvorfor mennesket – eller mennesker – i det hele taget har dannet stater, belyser Hoffmanns og Fidlers udvalg ikke, og problemet er i denne sammenhæng måske heller ikke så væsentligt. Meget kort kan det siges, at dannelsen af staten sker for at sikre love, som alle borgere er underlagt og måske især for at sikre ejendomsretten (Rousseau, 1964: 164).

I relation til international politik er to andre af Rousseaus iagttagelser nok vigtigere. Den første er, at så snart én gruppe af mennesker (et samfund) har dannet en stat, vil alle andre samfund blive stillet over for valget mellem at slutte sig til den nye stat eller at modstå den ved selv at danne en stat (p. 36).

Den anden iagttagelse er, at statens vilje er bindende over for dens egne borgere, men ikke over for andre stater. Forholdet mellem stater er derfor bestemt af »naturens lov« (p. 2). Der er i virkeligheden tale om en permanent krigstilstand mellem stater, også i perioder, hvor der ikke er egentlige militære konfrontationer, og derfor er våbenstilstand nærmere krig end fred (p. 60).

Rousseau drager nogle meget dystre konsekvenser af sine betragtninger. Han påpeger klart, hvad en lang senere tid har kaldt »sikkerhedsdilemmaet« (p. 38):

»(Staten) kan altid blive større og den føler sig svag så længe der er andre, som er stærkere end den selv. Dens sikkerhed og bevarelse kræver, at den er stærkere end sine naboer. Den kan kun øge, styrke eller udøve sin magt på deres bekostning. ... (Den) bliver stor eller lille, stærk eller svag i den udstrækning, hvor dens naboer bliver stærkere eller svagere.«

Et andet sted (p. 90) siger han, at konger (dvs. herskere) kun har to mål, nemlig at øge deres magt udadtil og at befæste den indadtil.

Da enhver stat er afhængig af de andre stater i systemet, er det på ingen måde umuligt, at også en velregeret republik vil føre krig (p. 4). Rousseau afviser hermed den i hans samtid udbredte tanke, at krig skyldtes staternes absolutistiske styre. Det internationale anarki medfører desuden, siger han, at staterne anven-

der midler, som burde være brugt til intern velfærd, på ydre sikkerhed, og anarkiet er dermed en væsentlig hindring for en forbedring af styreformen i staten (p. 54). Denne klare kobling mellem statens ydre og indre vilkår er overset i mange behandlinger af Rousseaus ideer.

En anden tanke i Rousseaus samtid var, at handel virkede fremmede for fred, hvad blandt andet Montesquieu fremhævede i *De l'Esprit des Lois* (xx, 2). Rousseau vendte sammenhængen om, idet han mente, at en varig fred ville medføre store og utvivlsomme gevinster i handelen, men så tilføjede han et meget væsentligt forbehold. Gevinsterne ved en øget handel var nemlig fælles for alle stater og ville derfor ikke blive værdsat af nogen. For staten er det ikke den absolutte gevinst, der tæller, men den relative gevinst, dvs. styrkelsen i forhold til andre stater (p. 93). Rousseau gik imidlertid endnu længere i sine betragtninger. Han påpegede, at Europa på den ene side udgjorde et virkeligt fællesskab, modsat Asien og Afrika, med egen religion og moralkodeks, egne skikke og endda love. På den anden side var det samme Europa dybt præget af konflikter, som kun kunne løses ved militære magtmidler. Det var nemlig

»en metode, der ikke kan adskilles fra den tilstand af anarki og krig, som er en nødvendig følge af den absolutte uafhængighed, som alle suveræner har i den nuværende, utilfredsstillende situation i Europa (p. 58f, 85).«

Hovedindholdet i disse, næsten sarkastiske betragtninger er en udvidelse af hans overvejelser om gensidig handel og er, sagt ganske kort, at et øget fællesskab mellem stater ikke skaber fred, men konflikt. Omsat til »moderne« sprog udtrykte Rousseau her, at en øget interdependens resulterer i øget konflikt.

Den fulde konsekvens af sine synspunkter drog Rousseau i sine forslag til en forfatning for Corsica, skrevet 1765, og for Polen, skrevet 1772 og i øvrigt hans sidste arbejde. Han fastslog, at ingen stat, som var afhængig af andre, kunne være virkelig fri. Alliancer, traktater og aftaler kunne binde den svage til den stærke, men aldrig den stærke til den svage. Derfor var hans råd både til Corsica og Polen, at de ikke skulle stole på hverken allierede eller naboer, men alene på sig selv (p. 141, 193). Politisk uafhængighed skulle styrkes ved en tilsvarende økonomisk uafhængighed, og den skulle opnås ved at begrænse handel og andre relationer med fremmede lande for i stedet at styrke den hjemlige produktion, dvs. landbrug. Kun landbrug kan sikre en ydre uafhængighed (p. 145, 181). Det var altså Rousseaus opfattelse, at en stat kun kunne opnå en virkelig uafhængighed ved at melde sig ud af det internationale samfund, og den opfattelse kan godt kaldes konsekvent, men samtidig er den også absurd. Det hører i øvrigt til historiens ironi, at hverken Corsica eller Polen nåede at drage nogen nytte af Rousseaus råd. Corsica blev nemlig erobret af Frankrig 1769 og den første deling af Polen mellem Preussen, Østrig og Rusland fandt sted 1772. Så Rousseau fik – måske tidligere end han selv havde regnet med – ret i sit råd om, at Corsica og Polen ikke skulle stole på deres naboer.

Før en egentlig vurdering af Rousseaus ideer foretages, skal dog hans »modpol« Immanuel Kants syn på international politik præsenteres.

Immanuel Kant

Kants vigtigste arbejde vedrørende international politik er det lille skrift *Zum ewigen Frieden* fra 1795. Skriftet blev udsendt i en dansk oversættelse allerede 1796, og i 1889 kom en ny dansk oversættelse ved Fredrik Bajer. Denne udgave har Det sikkerheds- og nedrustningspolitiske Udvalg genudgivet i 1990 i anledning af sit tiårsjubilæum. Henvisningerne i det følgende er, hvor ikke andet er anført, til denne udgivelse. Den mest håndterlige, tekstkritiske udgave af Kants vigtigste arbejder er den såkaldte Darmstadt-udgave, som er anvendt her (Kant, 1956; 1964).

Selv om Kant først i sine senere arbejder behandlede problemer om krig og fred, havde han dog langt tidligere interesseret sig for dem. Saint-Pierres arbejde omtalte han allerede i 1752, og han nærede en dyb beundring for Rousseau, der efter hans opfattelse i sine iagttagelser om menneskets natur havde spillet en rolle, der svarede til Newtons inden for fysikken. Ja, Kant erkendte endda (1764): »Rousseau hat mich zurecht gebracht« (Rousseau, 1964: cxlv; Vaughan, 1915: 2, 20).

I det følgende gives der først en oversigt over indholdet i *Den evige Fred* og derpå en behandling af Kants øvrige, her relevante skrifter.

Den evige Fred er affattet som en fredstraktat og kan siges at have tre afsnit. Første afsnit er seks »foreløbige« artikler, som egentlig ikke forekommer særlig opsigtsvækkende. Vigtigst er artikel 2 og 5, der hver for sig understreger den enkelte stats (interne) selvstændighed og (eksterne) uafhængighed.

Andet afsnit indeholder tre »endelige« artikler til sikring af den evige fred og er langt mere væsentligt end første afsnit. Indledningsvis fastslår Kant, at fredstilstanden må *stiftes* (hans egen understregning) eller oprettes. Denne betragtning har to vigtige forudsætninger. Den første er, at fredstilstanden ikke begynder af sig selv, men må være resultatet af en fælles beslutning mellem nogle stater. Den anden er, at fredstilstanden (helt fra sin begyndelse) ikke kan påtvinges nogen stat, men hviler på en frivillig tilslutning fra de deltagende staters side.

Den første endelige artikel siger, at forfatningen i enhver stat skal være »republikansk«, dvs. konstitutionel. En væsentlig begrundelse herfor er, at kun under en sådan forfatning kræves statsborgernes samtykke til en beslutning om at føre krig.

Den anden endelige artikel siger, at folkeretten skal grundes på et forbundssystem (»føderalisme«) af frie stater. Kant understreger her, at der er tale om et folkeforbund (*Völkerbund*) og ikke om en folkestat (*Völkerstaat*). Dette forbund tilsigter ikke, siger Kant udtrykkeligt (1990: 37. Udhævelsen i original) »erhvervelse af nogen som helst magt fra en anden stat, men ene og alene hævdelsen og sikringen af en stats *frihed*.«

Den foreslåede »federation« skulle med andre ord ikke have magtmidler til at håndhæve fred hverken mellem de stater, der valgte at gå ind i forbundet eller over for dem, der stod uden for. Der er her en uklarhed, som vi kommer tilbage til.

I den tredje endelige artikel hedder det: »Verdensborgerretten skal indskrænke sig til den almindelige hospitalitets eller besøgsrets betingelser.«

Det er næppe en urimelig antagelse, at kun få nulevende danskere ser et reelt indhold i disse ord. Vi kan med Gallie (1978: 13f) antage, at Kant hermed mente, at de rettigheder og pligter, som den enkelte stat har over for sine egne borgere, også må overføres til andre stater og (ikke mindst) til disses borgere. Som et kuriosum eller som et udtryk for Kants almindelige pedanteri skal det nævnes, at han i denne artikel kommer ind på Kinas »gæstfrihed«. Det giver ham anledning til en lang og uvedkommende note om oprindelsen af selve navnet »Kina« (med rette udeladt i Fredrik Bajers oversættelse).

Det tredje afsnit af Kants skrift er nogle tillæg og tilføjelser. Vigtigst her er nok det såkaldte tillæg 1, der behandler forholdet mellem moral og politik vedrørende den evige fred. Her fremhæver Kant, at det ikke kan forlanges af en stat, at den ændrer sin forfatning (for eksempel fra en despotisk til en republikansk), såfremt dette vil medføre, at staten derved ville udsætte sig for »straks at blive slugt af andre stater« (p. 66). Kant er således ganske klar over, at stater har et sikkerhedsproblem, som man ville sige i dag. Videre mener han (p. 77): »Der gives altsaa *objektivt*, i teorien, aldeles ingen strid imellem moralen og politikken, men derimod *subjektivt*, dvs. i menneskenes egennyttige tilbøjelighed.«

Heri finder vi nok formuleret et grundlæggende problem i Kants fredsopfattelse, og det vender vi tilbage til. Forinden kan det være rimeligt at citere skriftets allersidste sætninger (p. 90):

»Den evige fred, som følger efter de hidtil falskelig saakaldte fredsslutninger – der egentlig kun er vaabenstilstande – [er] ingen tom idé, men en opgave, som løst lidt efter lidt, altid kommer sit maal nærmere, fordi de tider, hvori lige store fremskridt sker, forhaabentlig altid bliver kortere.«

Tydeligvis er skabelsen af den evige fred for Kant en uhyre langvarig proces, og måske endda et mål, som menneskeheden ikke engang når, men kun kommer gradvis nærmere og nærmere.

Det meget udfordrende i Kants skrift er, at han ikke spørger, om fred kan skabes, men vender hele problemet om ved at sige, at fred (dvs. evig fred) kan og må skabes (eller tilstræbes) og først derefter spørger om, hvilke forudsætninger der skal opfyldes for at nå dette mål. Som påpeget af Herta Nagel-Docekal (1984: 57-61, 67-71) er fred for Kant en pligt, der udledes både af menneskets fornuft og dets natur. Han berører dette spørgsmål i sit skrift (37f, 54). For begges vedkommende har han dog væsentlige forbehold. Med hensyn til fornuften er der det allerede nævnte forbehold, at fornuft og handlen ikke nødvendigvis falder sammen (p. 77). Og for »naturens« vedkommende, så virker den både splittende, som for eksempel vedrørende religion og sprog, og samlende, som for eksempel i »handelsånden« (p. 55-57). Væsentligt for Kant er imidlertid, at menneskets »natur« tvinger det til samarbejde og statsdannelse og videre også til dannelse af den »federation«, som han foreslår. Dette sker ikke som et resultat af menneskers tilbøjeligheder, men netop som en af ydre forhold forårsaget af *tvang* (p. 53).

Kant beskæftigede sig i sine seneste år, dvs. fra omkring 1784, ret indgående med fredsproblemet. Det skete i en række mindre arbejder, hvor man finder ud-

dybninger af synspunkterne i *Den evige Fred* i et enkelt tilfælde også en afvigelse derfra.

I modsætning til blandt andet Rousseau fordømmer Kant enhver form for krig, men samtidig erkender han krigen som en realitet. Vi så før, at naturen tvang menneskene fra den »vilde« tilstand til at danne stater. Dertil er staterne indbyrdes (endnu) ikke kommet, så på dette område hersker naturtilstanden stadig. Næsten patetisk skriver han (Kant, 1964: 171):

»Den menneskelige natur fremstår intet sted så lidt beundringsværdig som i forholdet mellem folk [dvs. stater] indbyrdes. Ingen stat er på noget tidspunkt sikret sin selvstændighed og sin besiddelse. Viljen til at erobre andre [stater] eller at vokse på deres bekostning, er altid til stede. Oprustning til forsvar, som ofte gør fred mere belastende og mere hindrende for den interne velfærd end krigen selv, kan ikke opgives.«

Det internationale system er således på ingen måde præget af harmoni, men tværtimod af grundlæggende modsætninger og gensidig usikkerhed.

Samtidig med, at Kant i en af de foreløbige artikler i *Den evige Fred* anfører, at stående hære skal afskaffes, erkender han, at udgifter til disse stående hære vil vokse, netop på grund af de interstatslige modsætninger. Og samtidig med, at han som tidligere omtalt ser »handelsånden« som en fredsfremmende faktor, anbefaler han visse indførselsforbud, fordi »Gevinsten [herved] fremmes for statens undersætter og ikke bliver til fordel for udlændinge ..., og fordi staten uden folkets velstand ikke vil have kræfter nok til at modstå udenlandske fjender.« (Kant, 1964: 155)

Før vi nu går videre med Kants tanker om, hvordan den permanente krigstilstand mellem stater kan afløses af en evig fred, er det nødvendigt at pege på hans egentlige dilemma med hensyn til fænomenet krig. Det fremgår nemlig ikke af *Den evige Fred*.

På den ene side fordømmer Kant som nævnt krig. På den anden side ser han alligevel krig som et (på det nuværende kulturstadium) uundværligt middel til videre skridt imod en varig fred (Kant, 1964: 100). Et andet sted (Kant, 1964: 686) fremhæver han, at krig, selv om den er et stort besvær (ein grosse Übel), er drivfjederen i overgangen fra den rå naturtilstand til en borgerlig (dvs. forfatningsmæssigt reguleret) tilstand.

Krig er for Kant en realitet og dermed en trussel for enhver stat, uanset dens interne styreform. Over for dette synspunkt står hans »krav« i *Den evige Fred* om, at styreformen i hver stat skal være »republikansk«. Han kobler disse to spørgsmål sammen i den lille artikel *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlichen Absicht* fra 1784. I denne artikels sætning nr. 7 siger han kort og klart (Kant, 1964: 41):

»Problemet om en oprettelse af en fuldkommen borgerlig forfatning (dvs. en republikansk) er afhængig af problemet om et lovmæssigt fastlagt forhold til andre stater (gesetzmässige äusere Staatenverhältnisse) og kan uden dette ikke løses.«

Den noget knudrede sætning (måske også noget knudret oversat) udtrykker den enkle, men alligevel meget originale tanke, at den enkelte stats (interne) forfatning

ikke kan vedtages eller oprettes uden hensyntagen til statens eksterne placering eller vilkår. De to problemer må med andre ord løses samtidig.

Det fører direkte frem til artiklens sætning nr. 6, hvor Kant siger, at skabelsen af et (internationalt) samfund, baseret på ret, er det vanskeligste problem, som menneskeheden står overfor og derfor det allersidste, der vil blive løst (Kant, 1964: 40). Sagt med andre ord er Kants forslag om oprettelse af et internationalt forbund i *Den evige Fred* kun begyndelsen på en meget lang og grundlæggende usikker vej imod hans endelige mål.

Vi så foran, at Kant i *Den evige Fred* betragtede sit forbund som en slags minimumsløsning, der kun skal sikre fred mellem sine medlemmer. Dette udbygger han i *Metaphysik der Sitten* ved at sige, at forbundet ikke skal have selvstændige magtbeføjelser (keine souveräne Gewalt), men kun være et fællesskab, der til enhver tid kan opløses.

Men forbundet har alligevel ikke kun til opgave at sikre freden mellem forbundets egne medlemmer, men også »mod angreb udefra« (Kant, 1956: 467, 475). Dette er den første uklarhed i Kants tanker om en federation.

Den anden uklarhed vedrører spørgsmålet om, hvorvidt forbundet skulle have magtmidler eller ej. Her er Kant helt tydeligt i et for ham alvorligt dilemma, der tydeligst træder frem i den korte artikel *Über den Gemeinspruch* fra 1793. På den ene side er der imod krigen ikke andet middel end en magtbaseret folkeret, som hver stat må underkaste sig. På den anden side frygter Kant, at en magtkoncentration vil føre til despotisme og dermed true friheden for den enkelte (Kant, 1964: 169, 171). Han vakler her imellem frihed for den enkelte stat og dens borgere på den ene side og sikringen af freden på den anden. Mere generelt kan man sige, at hans overvejelser er på såvel et statsligt niveau som på et kosmopolitisk, uden at han forklarer de modsigelser, der herved opstår (Hurrell, 1990: 199-205).

Væsentligt er det under alle omstændigheder at understrege, at Kant på den ene side har en fast overbevisning om, at menneskeheden bevæger sig mod fred og på den anden side alligevel fremsætter en lang række tvivl og forbehold omkring denne udvikling.

En sammenligning

Rousseau og Kant er med rette blevet opfattet som to modpoler i opfattelsen af international politik. Stanley Hoffmann mener ligefrem, at »ingen der studerer international politik kan undgå bag alle sammenstød af interesser og ideologier at høre en nærmest permanent dialog mellem Rousseau og Kant« (Hoffmann og Fidler, 1991: lxx).

I betragtning af, at de to filosoffer nåede til helt forskellige iagttagelser, er det overraskende at konstatere, at de på en række grundlæggende punkter var enige. Det gælder for det første deres syn på det internationale system eller forholdet mellem stater, som begge anså for præget af anarki, dvs. mangel på en overordnet myndighed. For det andet var de enige om (i modsætning til en række af deres forgængere), at politik og moral ikke kan adskilles, og for det tredje havde de begge den opfattelse, at en ordening af de internationale forhold var en forudsætning for

egentlige regeringsreformer eller med andre ord, at der var en nær sammenhæng mellem de eksterne og de interne politiske problemer (Rousseau, 1964: cxlv). For det fjerde var de enige om, at det var et fundamentalt problem for menneskeheden at sikre freden varigt.

Til gengæld er det netop i løsningen af fredsproblemet, at den klare forskel mellem de to filosoffer træder frem. Rousseau mente, at problemet var uløseligt eller i hvert fald forudsatte en revolution, som måske ville volde langt større øjeblikkelig skade end gavn på længere sigt (Hoffmann og Fidler, 1991: 100). For Kant var løsningen af fredsproblemet et uafviseligt moralsk krav, og det var helt nødvendigt at tro på, at menneskeheden gradvis kom denne løsning nærmere.

Af denne forskel følger en anden, lige så vigtig forskel mellem de to. For Rousseau var det internationale system statisk (eller cyklisk) i den forstand, at processerne stadig gentog sig. Kant mente derimod, at systemet var dynamisk, dvs. i stadig forandring mod enten »fremskridt« eller »tilbageskridt«.

Disse forskelle er en forklaring på, at Rousseau og Kant nåede til vidt forskellige konklusioner om international politik og derved netop blev modpoler. Rousseaus ideer er blevet opfattet som »realisme« og Kants som »idealisme«. Lad os se lidt nærmere herpå.

Mange af Rousseaus ideer vil man genfinde i moderne fremstillinger af realisme og neorealisme inden for international politik som for eksempel den meget anvendte lærebog af Kenneth Waltz (1979). Det gælder således forestillingerne om systemets anarkiske karakter, grundlæggende identitet i den internationale politiks natur gennem århundreder for ikke at sige årtusinder (Thukydide), skadelige virkninger af en gensidig afhængighed og betydningen for den enkelte stat af relativ vækst i »styrke« frem for absolut. Det er næppe heller nogen tilfældighed, at Rousseaus tanker om international politik blev »opdaget« eller trukket frem omkring 1960, hvor realismen var dominerende inden for disciplinen (Waltz, 1959: 165-86; Hoffmann, 1963).

På den anden side mangler der hos Rousseau ét bestemt begreb, der er centralt i realismen og neorealismen, og det er begrebet magt. Det begreb blev indført eller fremdraget af Georg Wilhelm Friedrich Hegel og efter ham af, hvad man kunne kalde den »preussiske magtskole« (Leopold von Ranke, Gustav Droysen, Heinrich von Treitschke m.fl.), som Karl-Georg Faber har givet en udmærket præsentation af (Faber, 1982: 895-904). Denne skole er ofte fremstillet som den rene forherligelse af magt, men det glemmes herved, at allerede Hegel knyttede statens magt tæt til statens »anstændighed« eller »moral« (Sittlichkeit) som påpeget af flere forskere (Vincent, 1983: 195-97; Maluschke, 1975: 586-88). Selv Treitschke, der vel står som den yderste repræsentant for den preussiske magtskole, fremhævede (i sine senere år) magtanvendelsens begrænsninger (Treitschke, 1911: 544): »Den rene magtlære er som sådan helt indholdsløs, og den er umoralsk, fordi den overhovedet ikke formår at retfærdiggøre sig selv.«

Hertil kommer så, at magtbegrebet forklarer et problem, som hverken Saint-Pierre, Rousseau eller Kant kunne løse på en tilfredsstillende måde. Især Saint-Pierres plan var præget af status quo og umuliggjorde derved enhver ændring i systemet, som ikke havde tilslutning fra alle stater. Men heller ikke Rousseau og

Kant var i stand til at pege på mulighed for forandring i systemet, i hvert fald ikke med bevarelsen af fredstilstanden, hvad der jo var begges højeste mål. Her gav magtskolen en bedre eller i hvert fald mere dækkende forklaring (Treitschke, 1911: 553): »Erkender staten, at de bestående aftaler ikke længere er udtryk for de virkelige magtforhold og kan den ikke ved fredelige forhandlinger bevæge den anden stat til at give efter, så indtræder en proces, krigen«.

Man genkender i disse betragtninger let den moderne realismes forsøg på at forklare krig ud fra en uoverensstemmelse mellem det eksisterende internationale system og en ændret magtfordeling (Gilpin, 1981: 197-204).

Vi har hermed fulgt vejen fra Rousseaus tanker frem til etableringen af den realistiske skole inden for disciplinen international politik. Vi kan konkludere, at der nok er klare overensstemmelser mellem Rousseau og realismen, men at Rousseaus tanker på den anden side ikke havde nogen indflydelse på dannelsen og realismen. Hans tanker blev først mere generelt kendt efter at realismen havde etableret sig. Men hvordan gik det med Kants ideer?

W. B. Gallie mener (Gallie, 1978: 14), at hvis Kant havde udviklet sine ideer om sammenhængen mellem statens ydre og indre vilkår på en mere tilfredsstillende måde, kunne det have betydet endnu en af de »kopernikanske revolutioner«, som han indførte i filosofien. Det er ifølge sagens natur en påstand, som hverken kan bevises eller modbevises. Blot kan det tilføjes, at Rousseau som nævnt var inde på tilsvarende tanker.

Under alle omstændigheder fik Kants ideer ikke nogen større gennemslagskraft, og det skyldtes næppe alene, at de var ufuldstændigt fremstillet. Allerede Hegel udtrykte en klar (næsten hånlige) skepsis over for Kants forslag om sikring af freden og så i krig ganske vist en usikkerhed, som imidlertid kun var udtryk for den bevægelse, som var nødvendig (*Rechtsphilosophie*, 324, Zusatz). Og det siger næsten sig selv, at der i den videre udvikling af den preussiske magtskole ikke blev nogen plads for Kant og hans fredsider.

Men samtidig fremkom der, navnlig i 1800-tallets sidste halvdel, en række forskellige forslag om en form for Europas forenede stater. Der er ingen grund til nærmere at gå ind på disse planer, der er behandlet af Pierre Renouvin og mere summarisk af F. L. S. Lyons (Renouvin, 1949; Lyons, 1963: 363-70). Disse planer levede langt fra op til Kants forestillinger (og blev da for resten heller ikke realiseret), og de bekræftede på alle måder de vanskeligheder, som Kant selv havde været opmærksom på. Man skulle herefter tro, at Kants ideer definitivt var blevet forladt, men det skulle vise sig langt fra at være tilfældet.

Det, der på ny mobiliserede Kant og ideerne i bogen *Zum ewigen Frieden* var første verdenskrig eller mere præcist udtrykt den amerikanske præsident Wilsons fjorten punkter, der blandt andet indeholdt et forslag om oprettelse af et folkenes forbund.

Det foranledigede datidens måske betydeligste kender af Kant, Karl Vorländer, til at skrive en lille bog (Vorländer, 1919), hvori han ikke blot gav en præsentation af Kants bog, men også i et afsluttende »Anhang« med titlen »Kant und Wilson« direkte sammenlignede Kants forslag med Wilsons. Bogen er et næsten desperat forsøg på at fortælle, at et ragnarok som første verdenskrig ikke må gentages, og

at vejen hertil er en form for international federation eller et folkenes forbund.

Måske udtalte også andre forskere sig i samme retning, men mere interessant er det nok, at man kan iagttage en ganske tilsvarende proces efter afslutningen af anden verdenskrig. Her er det ganske vist ikke en filosof, men en politolog, nemlig Carl Joachim Friedrich, der har grebet pennen (Friedrich, 1948), men formålet er det samme, nemlig at undersøge sammenhængen mellem Kants tanker og De Forenede Nationers Charter. Derudover indeholder begge bøger gode iagttagelser vedrørende Kants skrift og dets forudsætninger.

Mere parentetisk skal det nævnes, at en af Friedrichs studenter med stor iver kastede sig over Kants bog og skrev sin MA-afhandling i 1950 om Kant, Spengler og Toynbee. Mere kendt blev studenten for sin efterfølgende Ph.D.-afhandling fra 1954 om Castlereagh's og Metternich's diplomati, udgivet som bog i 1964 med titlen *A World Restored: The Politics of Conservatism in a Revolutionary Age*. Studentens navn var Henry A. Kissinger (Dickson, 1978: 51-82).

Det var naturligt, at forskere som Vorländer og Friedrich i kølvandet på henholdsvis første og anden verdenskrig især beskæftigede sig med Kants tanker om et internationalt forbund. Senere studier koncentrerede sig mere om de vilkår, som Kant angav for krig og fred i det internationale system. Der fremkom flere studier herom (Waltz, 1962; Weil, 1962; Hassner, 1962; Hinsley, 1963; Gallie, 1978). Især Hinsley og Gallie påpegede det umådelig lange tidsperspektiv, som Kant anlagde på skabelsen af international fred.

Mens disse studier uddybede forståelsen af Kants ideer, gik Michael W. Doyle i sit arbejde en anden vej, idet han forsøgte at anvende ideerne, at »operationalisere« dem, om man vil (Doyle, 1983). Udgangspunktet for Doyle er påstanden om, at udbredelsen af det liberale demokrati opfylder Kants vilkår for opnåelse af »den evige fred«. Væsentligt er her, at liberale stater nok har ført krige mod ikke-liberale stater, men at de ikke har ført krige mod andre liberale stater (Doyle, 1983: 213). Forestillingen om, at liberale stater er fredelige over for hinanden, er velkendt inden for forskningen i krigsårsager, men er ikke så selvfølgelig, som Doyle giver udtryk for (Schweller, 1992: 238-240). Og selv om Doyle kan vise, at der ikke har været krige mellem de stater, han kalder liberale, har han ikke vist nogen årsagssammenhæng. Han drager uden videre den konklusion, at disse stater ikke har ført krige mod hinanden, *fordi* de er liberale, og en så enkel konklusion tillader hans materiale ikke. De liberale stater er spredt over hele kloden, og mange af dem er små stater, som ikke kan anses for særlig »krigsorienteret«.

Doyle præsenterer i sin afhandling en ganske lang liste over liberale stater. Det må imidlertid påpeges, at flertallet af dem ikke opfylder et yderligere krav, som han selv opstiller. Han forlanger i sin hypotese nemlig, at de liberale stater også skal være stabile, og herved reduceres omfanget af hans liste betydeligt.

Endelig skal det nævnes, at Doyle for at få Kants ideer til at passe ind i sin hypotese, nedtoner dennes tvivl og reservationer, som er omtalt ovenfor. Det var for Kant en uafviselig moralsk pligt at arbejde for at etablere »den evige fred«, men dette arbejde var hele tiden truet af tilbageslag. I de senere år har Kants arbejder fået fornyet aktualitet inden for et andet område end krig og fred, nemlig spørgsmålet om, hvilken rolle moral spiller i international politik.

Egentlig er der tale om et gammelt og velkendt spørgsmål inden for disciplinen. Klassikere inden for den realistiske skole som Hans Morgenthau og Raymond Aron beskæftigede sig meget med morals rolle i international politik (Morgenthau, 1967: 219-35; Aron, 1962: 587-604). For dem var spørgsmålet, hvilke begrænsninger moralske hensyn satte for beslutningstageres overvejelser og handlinger. De nyere overvejelser over moral er inspireret af den voksende betydning, som problemer omkring menneskerettigheder, mindretalsproblemer, velfærd og miljø har fået, og de går derfor langt videre end den ældre debat.

En af dem, der har beskæftiget sig mest indgående med disse spørgsmål, er Stanley Hoffmann. Han fremhæver i et af sine arbejder herom (Hoffmann, 1983: 20-22), at det er nødvendigt at finde en kosmopolitisk etik som alternativ til en traditionel machiavellisk etik. Dette indebærer forpligtelser ikke blot over for andre stater, men også over for individer i andre stater. Det betyder igen, at et grundlæggende princip i hele den »Westphalske orden«, nemlig ikke-indblanding i den enkelte stats indre anliggender, bliver brudt.

Hoffmann er selvsagt helt klar over, at vejen frem mod en sådan kosmopolitisk etik er både meget lang og umådelig besværlig, men han finder ikke desto mindre, at det er nødvendigt at påbegynde arbejdet. En anden forfatter, Stanley Kober, har kritiseret realisme-paradigmet for at være snævert og utilstrækkeligt. Han mener, at idealisme hidtil er blevet misforstået som utopisk og fremhæver, at et idealisme-paradigme vil se en stats udenrigspolitik som et produkt af de værdier, som findes i de interne politiske institutioner (Kober, 1990: 9).

Væsentligt i denne sammenhæng er, at begge forfattere som støtte for deres synspunkter henviser til Kant, Hoffmann dog med tydelig større forståelse for nuancerne end Kober. Årsagen til, at Kant således trækkes frem i debatten, er først og fremmest hans påstand om, at fred ikke blot kan skabes, men også bør skabes som en form for moralsk forpligtelse. Her er han i tydelig modsætning til Rousseau, som ikke mente, at mennesket – eller rettere staterne – kunne skabe fred. Til gengæld synes hverken Hoffmann, Kober eller for den sags skyld andre forfattere at være opmærksom på de uklarheder i Kants tanker, som er omtalt tidligere. Han er en usikker guide vedrørende de konflikter, der uvægerligt opstår mellem staters moral på den ene side og en kosmopolitisk retsorden på den anden (Hurrell, 1990: 202).

Afslutning

Rousseaus og Kants tanker om krig og fred fik ingen væsentlig betydning i samtiden. For Rousseaus vedkommende kan man endda sige, at ideerne aldrig fik nogen indflydelse og indtil de seneste årtier har været glemt, bortset fra værker om internationalisme og fred. Ikke desto mindre rummer hans arbejder en lang række væsentlige iagttagelser. Hans analyse af international ulighed og usikkerhed og hans klare forkastelse af argumentet om en »fælles interesse« skærer igennem hundreder af sider med fredsplaner, som Stanley Hoffmann siger det (Hoffmann og Fiedler, 1991: lv). På den anden side må det nok indrømmes, at Rousseau med sit pessimistiske syn på det internationale system endte i nogle helt utopiske forestillinger om den totalt isolerede (og dermed helt frie) stat.

I modsætning til den næsten glemte Rousseau (i hvert fald hvad angår internationale forhold) har Kant haft nogen betydning i dette århundrede, dels i forbindelse med dannelse af internationale organisationer til sikring af fred og dels i spørgsmålet om moral og international politik. Kant er optimist (hvad der ikke er det samme som at være naiv) i den forstand, at han føler sig overbevist om, at menneskeheden er i fremgang med hensyn til tilværelsens moralske mål. Denne fremgang kan nok blive stoppet, men aldrig afbrudt. Ja, det er ikke engang nødvendigt at bevise denne forudsætning. Det er modparten, der må bevise sit synspunkt (Kant, 1964: 167). Denne klippefaste tro på fremskridtet har Kant øjensynlig mindre på grund af sine empiriske iagttagelser end på trods af dem, og han må igen og igen erkende, at fremskridtet hele tiden trues af tilbageslag.

Litteratur

- Aron, Raymond (1962). *Paix et guerre entre les nations*, Paris: Calmann-Lévy.
- Dickson, Peter W. (1978). *Kissinger and the Meaning of History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Doyle, Michael W. (1983). »Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs«, *Philosophy and Public Affairs*, vol. 12, pp. 205-235 og 323-353.
- Faber, Karl-Georg m.fl. (1982). »Macht, Gewalt«, *Geschichtliche Grundbegriffe. Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. 3, pp. 817-935, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Friedrich, Carl Joachim (1948). *Inevitable Peace*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gallie, W. B. (1978). *Philosophers of Peace and War*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gilpin, Robert (1981). *War and Change in World Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hassner, Pierre (1961). »Les concepts de guerre et de paix chez Kant«, *Revue Française de Science Politique*, tom. 11, pp. 642-70.
- Hemleben, Sylvester John (1943). *Plans for World Peace through Six Centuries*, Chicago: Chicago University Press.
- Hinsley, F. H. (1963). *Power and the Pursuit of Peace. Theory and Practice in the History of Relations between States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffmann, Stanley (1963). »Rousseau on War and Peace«, *American Political Science Review*, vol. 57, pp. 317-33.
- Hoffmann, Stanley (1983). »Reaching for the Must Difficult: Human Rights as a Foreign Policy Goal«, *Daedalus*, vol. 112, pp. 19-49.
- Hoffmann, Stanley og David P. Fidler (ed.) (1991). *Rousseau on International Relations*, Oxford: Oxford University Press.
- Hurrell, Andrew (1990). »Kant and the Kantian Paradigm in International Relations«, *Review of International Studies*, vol. 16, pp. 183-205.
- Kant, Immanuel (1956). *Werke*, hrsg. von W. Weischedel, Bd. 4, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Heri: Die Metaphysik der Sitten (1797), pp. 309-643; Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft (1793), pp. 649-879.
- Kant, Immanuel (1964). *Werke*, hrsg. von W. Weischedel, Bd. 6, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Heri: Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht (1784), pp. 31-50; Über den Gemeinspruch: »Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis« (1793), pp. 127-172; Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf (1795, 1796), pp. 194-251.
- Kant, Immanuel (1990). *Den evige fred*, oversat af Fredrik Bajer (oprindeligt udgave 1889), København: Det sikkerheds- og nedrustningspolitiske Udvalg.
- Kober, Stanley (1990). »Idealpolitik«, *Foreign Policy*, No. 79, pp. 3-24.
- Lyons, F. L. S. (1963). *Internationalism in Europe 1815-1914*, Leyden: A. W. Sythoff.

I modsætning til den næsten glemte Rousseau (i hvert fald hvad angår internationale forhold) har Kant haft nogen betydning i dette århundrede, dels i forbindelse med dannelse af internationale organisationer til sikring af fred og dels i spørgsmålet om moral og international politik. Kant er optimist (hvad der ikke er det samme som at være naiv) i den forstand, at han føler sig overbevist om, at menneskeheden er i fremgang med hensyn til tilværelsens moralske mål. Denne fremgang kan nok blive stoppet, men aldrig afbrudt. Ja, det er ikke engang nødvendigt at bevise denne forudsætning. Det er modparten, der må bevise sit synspunkt (Kant, 1964: 167). Denne klippefaste tro på fremskridtet har Kant øjensynlig mindre på grund af sine empiriske iagttagelser end på trods af dem, og han må igen og igen erkende, at fremskridtet hele tiden trues af tilbageslag.

Litteratur

- Aron, Raymond (1962). *Paix et guerre entre les nations*, Paris: Calmann-Lévy.
- Dickson, Peter W. (1978). *Kissinger and the Meaning of History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Doyle, Michael W. (1983). »Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs«, *Philosophy and Public Affairs*, vol. 12, pp. 205-235 og 323-353.
- Faber, Karl-Georg m.fl. (1982). »Macht, Gewalt«, *Geschichtliche Grundbegriffe. Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. 3, pp. 817-935, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Friedrich, Carl Joachim (1948). *Inevitable Peace*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gallie, W. B. (1978). *Philosophers of Peace and War*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gilpin, Robert (1981). *War and Change in World Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hassner, Pierre (1961). »Les concepts de guerre et de paix chez Kant«, *Revue Française de Science Politique*, tom. 11, pp. 642-70.
- Hemleben, Sylvester John (1943). *Plans for World Peace through Six Centuries*, Chicago: Chicago University Press.
- Hinsley, F. H. (1963). *Power and the Pursuit of Peace. Theory and Practice in the History of Relations between States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffmann, Stanley (1963). »Rousseau on War and Peace«, *American Political Science Review*, vol. 57, pp. 317-33.
- Hoffmann, Stanley (1983). »Reaching for the Must Difficult: Human Rights as a Foreign Policy Goal«, *Daedalus*, vol. 112, pp. 19-49.
- Hoffmann, Stanley og David P. Fidler (ed.) (1991). *Rousseau on International Relations*, Oxford: Oxford University Press.
- Hurrell, Andrew (1990). »Kant and the Kantian Paradigm in International Relations«, *Review of International Studies*, vol. 16, pp. 183-205.
- Kant, Immanuel (1956). *Werke*, hrsg. von W. Weischedel, Bd. 4, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Heri: Die Metaphysik der Sitten (1797), pp. 309-643; Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft (1793), pp. 649-879.
- Kant, Immanuel (1964). *Werke*, hrsg. von W. Weischedel, Bd. 6, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Heri: Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht (1784), pp. 31-50; Über den Gemeinspruch: »Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis« (1793), pp. 127-172; Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf (1795, 1796), pp. 194-251.
- Kant, Immanuel (1990). *Den evige fred*, oversat af Fredrik Bajer (oprindeligt udgave 1889), København: Det sikkerheds- og nedrustningspolitiske Udvalg.
- Kober, Stanley (1990). »Idealpolitik«, *Foreign Policy*, No. 79, pp. 3-24.
- Lyons, F. L. S. (1963). *Internationalism in Europe 1815-1914*, Leyden: A. W. Sythoff.

- Maluschke, Günther (1975). »Hegel und das Problem der Staatsräson«, pp. 569-590 i Roman Schnur (Hrsg.), *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*, Berlin: Duncker und Humblot.
- Morgenthau, Hans J. (1967). *Political among Nations. The Struggle for Power and Peace*, fourth edition, New York: Alfred A. Knopf. (1. udg. 1948).
- Nagel-Docekal, Herta (1984). »Immanuel Kants Philosophie des Friedens und was die Friedensbewegung der Gegenwart daraus gewinnen könnte«, pp. 55-74 i Heiss, Gernot og Lutz, Heinrich (Hrsg.), *Friedensbewegungen: Bedingungen und Wirkungen*, München: Oldenbourg.
- Raumer, Kurt von (1953). *Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedenspläne seit der Renaissance*, München: Verlag Karl Alber.
- Renouvin, Pierre (1949). *L'Idée de Fédération Européenne dans la Pensée Politique du XIX^e siècle*, Oxford: Oxford University Press.
- Rousseau, Jean-Jacques (1964). *Oeuvres complètes*, Publiée sous la direction de Bernard Gagnebin et Marcel Raymond. 3: Du contrat social. Écrits politiques. Paris: Gallimard.
- Ruysen, Théodore (1958, 1961), *Les sources doctrinales de l'internationalisme*, 2-3, Paris: Presses Universitaires de France.
- Sabine, George (1973). *A History of Political Ideas*, fourth edition, Hinsdale: Dryden Press (1. udg. 1937).
- Schweller, Randall L. (1992). »Domestic Structure and Preventive War. Are Democracies More Pacific?«, *World Politics*, vol. 44. pp. 235-269.
- Strauss, Leo og Leo Cropsey (1963). *History of Political Philosophy*, Chicago: Rand McNally.
- ter Meulen, Jacob (1917). *Der Gedanke der Internationalen Organization in seiner Entwicklung*, Bd. 1. Haag: Martinus Nijhoff.
- Treitschke, Heinrich von (1911). *Politik. Vorlesungen gehalten an der Universität zu Berlin*, Bd. 2. 3. Aufl., Leipzig: S. Hirzel.
- Vaughan, C. E. (1915). *The Political Writings of Jean Jacques Rousseau*, tom. 1-2, Cambridge: Cambridge University Press (Reprint 1962).
- Vincent, Andrew (1983). »The Hegelian State and International Politics«, *Review of International Studies*, vol. 9, pp. 191-205.
- Vorländer, Karl (1919). *Kant und der Gedanke des Völkerbundes*, Leipzig: Felix Meiner.
- Waltz, Kenneth N. (1959). *Man, the State, and War. A Theoretical Analysis*, New York: Columbia University Press.
- Waltz, Kenneth N. (1962). »Kant, Liberalism and War«, *American Political Science Review*, vol. 56, pp. 331-340.
- Waltz, Kenneth N. (1979). *Theory of International Politics*, New York: Random House.
- Weil, E. (1962). »Kant et le problème de la politique«, *Annales de philosophie politique*, tom. 4, pp. 1-32.
- Wolfers, Arnold og Lawrence W. Martin (eds.) (1956). *The Anglo-American Tradition in Foreign Affairs. Readings from Thomas More to Woodrow Wilson*, New Haven: Yale University Press.